

Iartamanexarxasapisonasatra ili o komičkoj besmislici

Nina Čengić

Odsjek za klasičnu filologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Aharnjani (Ἀχαρνῆς) prva su sačuvana Aristofanov komedija i njegovo treće autorsko djelo. Po svojim formalnim i tematskim elementima određuje se kao stara komedija (ἀρχαία), prvi službeno potvrđeni oblik antičke komičke drame. Naime, povijest stare komedije počinje 486. g. pr. Kr. kad komedija postaje dio dramskih natjecanja na svetkovini Velikih ili Gradskih Dionizija (τὰ Διονύσια τὰ μεγάλα, τὰ Διονύσια τὰ ἀστικά). Od 440. g. pr. Kr. natjecanja komediografa odvijaju se i na drugoj velikoj atenskoj kazališnoj svetkovini, na Lenejama (τὰ Διονύσια τὰ ἐπὶ Ληναίῳ, τὰ Λήναια). Na tom je natjecanju Aristofan 425. g. pr. Kr. s *Aharnjanima* osvojio prvo mjesto.

Stara komedija, u obliku u kakvu je poznajemo kroz Aristofanov opus, vrlo je konkretno vezana za razne aspekte cjelokupnog društvenog života Atene. Ona često polazi od nekog atenskog problema, a u *Aharnjanima* podlogu stvarnosti predstavlja rat sa Spartom, koji tada traje šest godina. U tom početnom periodu ratovanja spartanski napadi većinom razaraju imovinu i nasade u antičkim seoskim demima, kako to bilježi Tukidid u trećoj knjizi *Zapisa o ratu Peloponežana i Atenjana* (Ἐυγγραφὴ περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων). Seosko je stanovništvo prema Periklovoj ideji unutar atenskih zidova na sigurnom, ali promatranje neprijatelja kako uništava netom dozrele usjeve te nemoć atenske strane da ostvari odlučne pobjede podižu nezadovoljstvo Atenjana.

Glavni lik *Aharnjana*, Dikeopolid, arhetip je naoko običnog čovjeka. On je mali čovjek s velikim planom da sa Spartancima sklopi svoj mir, suprotno idejama političara i nasuprot borbenom i tvrdoglavom kuru sastavljenom od stanovnika najvećeg antičkog dema Aharne, vođen željom da vrati radosti jednostavnog života koji je poremetio rat. Dakako, budući da je riječ o komediji, Aristofan u ostvarenju plana vodi Dikeopolida kroz niz situacija od kojih se neke uspostavljaju kroz verbalni humor, a polučuju smijeh. Jedno od neuobičajenijih jezičnih sredstava humora jest i besmislica (engl. *nonsense*). U teoriji humora besmislicom se smatra čitav niz lingvističkih izraza – od onih na razini glasova do onih na razini rečenice – koji se ne mogu smisljeno značenjski interpretirati. Kod besmislice se uobičajeni proces razumijevanja i interpretacije ne može provesti jer ondje gdje se veza s nekim referentom ne može uspostaviti, lingvistički rečeno, *označitelj* ne dobiva svoje *označeno*. Besmislica oslobađa od konvencionalnih veza jezika i logike, a publiku izaziva da joj bez obzira na to daje neku značenjsku interpretaciju.

U 100. stihu *Aharnjana* Aristofan na pozornicu dovodi lik stranca imenom Ψευδαρτάβας, Pseudartabas, koji izgovara ove riječi:

ιαρταμανεξαρχαριπασοναστρα. (Ar. Ach. 100)

iartaman exarxas apisona satra (prema Hendersonovoj transliteraciji)

Pseudartabas bi trebao biti Perzijanac, a njegov govor perzijski. Da to možda nije tako, ukazuje prvi dio njegova imena, vezan za pridjev ψευδής „onaj koji laže”, ali i „lažan, neprav”, poput Herakla u naslovu Menandrove komedije *Lažni Heraklo* (Ψευδηρακλῆς); drugi dio povezuje se s riječju ἀρτάβη za koju Frisk u etimološkom tumačenju kaže da označava perzijsku i egipatsku mjeru te da potječe možda iz egipatskog. Pseudartabas može biti lažna perzijska mjera, lažni Perzijanac, ali je li njegov jezik perzijski? Filolozi su pokušali povezati ovaj slijed glasova s perzijskim, da bi zaključili da se radi o besmislici sastavljenoj od zvukova koji oponašaju zvuk perzijskog jezika (kako je to u parafrazi zaključio Martin L. West). Koji joj je smisao? *Sholion* uz taj stih navodi ovako:

ἀπιονασάτρα : παίζει ὡς τῆ Περσικῆ διαλέκτῳ χρώμενος (Σ Ach. 100)

apionasatra: šali se kao da se služi perzijskim govorom

Glagol παίζω znači i „igrati se”, a ὡς „kao” upozorava nas da se ne radi o perzijskom već da je riječ o literarnoj besmislici koja označava nešto što ne postoji, nešto bez značenja, i šalu i igru riječima. Da je besmislica, koju u starogrčkom, između ostalih, označavaju riječi φλυαρία i λῆρος (i pripadni glagoli ληρέω i φλυαρέω „govoriti besmislice”), mogla uzrokovati smijeh i izvan komičkog konteksta, potkrjepljuju nešto kasniji primjeri, poput ovog iz Diodora Sicilskog:

“Ὅτι Κρῆς ὁ ἐλθὼν πρὸς Ἰούλιον τὸν ὑπάτον ἐπὶ προδοσίαν εἶπεν, Ἄν δι’ ἐμοῦ κρατήσης τῶν πολεμίων, τίνα δώσεις μισθὸν τῆς εὐεργεσίας; ὁ στρατηγὸς εἶπε, Ποιήσω σε πολίτην Ῥωμαίων καὶ ἔση παρ’ ἐμοὶ τίμιος. ὁ δὲ Κρῆς διαχυθεὶς ἐπὶ τῷ ῥηθέντι, Πολιτεία, φησί, παρὰ Κρησὶν εὐφημούμενός ἐστι λῆρος. (Diod. Sic. 37.18.1–7)

Kad je neki Krećanin došao konzulu Juliju radi izdaje, rekao je: „Ako zahvaljujući meni zavladaš neprijateljima, koju ćeš mi plaću za dobro djelo dati?” A vojni zapovjednik je rekao: „Učinit ću te rimskim građaninom i imat ćeš kod mene položaj časti.” A Krećanin, raspavši se od smijeha zbog onog što je rečeno, kazao je: „građansko pravo je kod Krećana lijepo izrečena besmislica.” (prijevod prema izdanju: Loeb 1967).

Aharnjani nisu jedina komedija u kojoj se Aristofan poslužio besmislicom; u *Pticama*, komediji iz 414. g. pr. Kr., besmislice govori bog Tribala (Τριβαλλοί), tračkog plemena koji su živjeli na području današnje zapadne Bugarske i Republike Sjeverne Makedonije i koji su se već u Ateni 5. st. pr. Kr. smatrali

arhetipski neciviliziranim divljacima. U *Pticama* baš je božanstvo tog barbarskog plemena član poslanstva božanskih likova Pisteterovu polislu ptica, zajedno s Posejdomom i Heraklom, poslanstva koje će pristati da se Pisteteru preda Zeusovo žezlo, da se prizna Pisteterova vrhovna vlast i nad olimpskim bogovima. Tribalski bog prvo izgovara riječ Ναβαισατρευ (Av. 1615). Jedan komentar upozorava da kod Aristofana uobičajeno komički barbari prvo progovaraju besmislicu, a *scholion* riječ tumači kao ἄσημοι φωναί, „glasove bez značenja, riječi koje se ne mogu shvatiti”. Drugog puta tribalsko božanstvo izgovara rečenicu Σαυ νακα βακταρι κρουσα (Av. 1628). U njoj neki komentatori vide iskrivljene riječi koje po glasovnoj sličnosti tumače ovako: σαυ zvuči poput σοῦ „tebe”, νακα poput νάκη (singular, ili plural od νάκος) „krzno, koža”, βακταρι podsjeća na βακτηρία „štap”, a κρουσα na futurske ili aoristne oblike glagola κρούω „udarati”. Rečenica bi onda mogla značiti nešto poput **Tebe kožu štapu udario sam!*

Osim što igra besmislicama zabavlja i izaziva publiku, zanimljivo je razmotriti i kontekst u kojem se ona koristi. U oba primjera, naime, besmislice su prije svega dio razgovora. Prvo, iz *Aharnjana*:

(ΠΡ.) Ἄγε δὴ σὺ βασιλεὺς ἄττα σ' ἀπέπεμψεν φράσον
λέξοντ' Ἀθηναίοισιν, ὦ Ψευδαρτάβα.

(ΨΕΥΔΑΡΤΑΒΑΣ) ἰαρταμανεξαρξαναπισσοναστρα.

(ΠΡ.) Ξυνηκάς ὃ λέγει;

(ΔΙ.) Μὰ τὸν Ἀπόλλω ἄγὼ μὲν οὐ.

(ΠΡ.) Πέμψειν βασιλέα φησὶν ὑμῖν χρυσίον.

Λέγε δὴ σὺ μείζον καὶ σαφῶς τὸ χρυσίον. (Ar. *Ach.* 98–103)

Poslanik: *Hajde onda ti reci što te je kralj poslao da kažeš Atenjanima, o Pseudartabas!*

Pseudartabas: *Iartamanexarxasapisonasatra.*

Poslanik: *Jesi li shvatio što govori?*

Dikeopolid: *Apolona mi, ja nisam.*

Poslanik: *Kaže da će kralj vama poslati zlato.*

Reci to o zlato bolje i jasno.

Zatim prvi primjer iz *Ptica*:

(ΠΙ.) Τί δαὶ σὺ φήεις;

(ΤΡΙΒΑΛΛΟΣ) Να Βαισατρευ.

(ΗΡ.) Ὅρας, ἐπαινεῖ χοῦτος. (Ar. Av. 1615–1616)

Pisteter: *A što ti kažeš?*

Tribalski bog: *Na Baisatreu.*

Heraklo: *Vidiš, i on se slaže.*

I drugi iz *Ptica*, u kojem Heraklo pita Tribala slaže li se s njim da se Pisteteru preda žezlo:

(ΠΟ.) Καὶ τὸν Τριβαλλὸν νυν ἔροῦ.

(HP.) Ὁ Τριβαλλός, οἰμῶζειν δοκεῖ σοι;

(TP.) Σαυ νακα βακταρι κρουσα.

(HP.) Φησί μ' εὖ λέγειν πάνυ. (Ar. Av. 1627–1629)

Posejdon: *Pitaj sad i Tribala.*

Heraklo: *Tribale, čini ti se dobrim da zajaučeš?*

Tribal: **Tebe kožu štapu udario sam.*

Heraklo: *Kaže da je skroz u redu.*

Sva tri primjera odnose se na komunikacijske činove pitanja i odgovaranja. Jedan sugovornik pitanjem uz pomoć performativnih glagola *reći* i *pitati* traži od drugoga da dâ neki odgovor. Nerazumljiva besmislica kao odgovor sredstvo je čija je komunikacijska svrha uvođenje tumačenja besmislice u tekst. Takvo davanje značenja izrazu čiji pravi sadržaj nije poznat omogućava Aristofanu da kreira literarnu manipulaciju jezikom.

Navedeni primjeri otvaraju prostor za više važnih lingvističkih razmatranja, od kojih u prvi plan dolaze ona sociolingvistička. Sociolingvistika je, naime, ona lingvistička disciplina koja najšire gledano istražuje djelovanje jezika u društvu i reflekske društva u jeziku. Društveni fenomeni socijalne raslojenosti, odnosa društvenih hijerarhija i hijerarhija njima pripadnih sociolekata, uspostave osjećaja jezične pripadnosti (pa onda i jezičnog identiteta), standardnog jezika i dijalekata, svi oni pripadaju sociolingvističkoj domeni pa se mogu propitivati i za antičku Grčku. Aristofanovi likovi predstavljeni su kao stranci, kao pripadnici negrčkih društava. Oni govore jezikom drugog, jezikom stranca koji se ne može razumjeti. Da su se Grci u svojem civilizacijskom prostoru susretali s brojnim narodima, nije potrebno isticati. Neki od njih toliko su različiti da su kroz susrete osnaživali stereotip neciviliziranih barbara, kao što to pokazuje primjer tribalskog boga. Drugi, otprilike poput Pseudartabasa, pripadnici su visoko razvijene civilizacije s kojima u povijesno vrijeme Grci imaju različite potvrđene kontakte. Samo u Ateni, na epigrafskim spomenicima zabilježeni su etnonimi Egipćana, Arapa, Asiraca, Babilonaca, Jeruzalemaca, Lidijaca, Kilikijaca, Medijaca i Perzijanaca, Sardijaca, Skita, Sirijaca, Frigijaca, Feničana... Ipak, Grci nisu prema jezicima stranaca razvili sustavan lingvistički interes, kao što u stvari takvo zanimanje nisu usmjerili niti na vlastiti jezik, sve do kasnijeg perioda kad iz filozofskih razmatranja jezika niče gramatika. Jezična situacija starogrčkog kao jezika u kontaktu s drugim jezicima i kao jezika bogate dijalektalne raslojenosti nije dovela do ideje standardnog jezika niti do njezinog ostvarenja, bar ne do pojave *koine*, zajedničkog govora (ἡ κοινὴ διάλεκτος) helenističkog perioda. Ta je

koine i primjer kako u stvarnim situacijama jezici u kontaktu preuzimaju obilježja kojima se osigurava komunikacijska efikasnost jezika. U primjerima iz *Ptica* i *Aharnjana* jezici stranaca u literarnom kontaktu potpuno su zatvoreni sustavi i ne pokazuju obilježja jezičnog približavanja tipična za jezike u stvarnom kontaktu. Prema teoriji jezičnog približavanja, govornici jezika u kontaktu, kada ulaze u interakciju s govornicima drugog jezika, pokazuju to i modificiranjem jezičnih obilježja vlastitog jezika. Aristofanov govor stranca prepreka je komunikaciji i zato on zahtijeva i dobiva Aristofanov prijevod.

U grčkoj književnosti većinom vlada konvencija da stranci govore grčkim, kao u ranom primjeru iz *Homerske himne Afroditi* (107–140). Grčkim jezikom Afrodita govori da je ona Frigijka, kći frigijskog kralja (Ὀτρεὺς δ' ἐστὶ πατὴρ ὄνομα κλυτὸς /.../ ὃς πάσης Φρυγίης εὐτειχῆτοιο ἀνάσσει) i objašnjava da s Anhizom može razgovarati na trojanskom jer ju je odgojila trojanska dadilja (Τρωὰς/.../ με τροφὸς τρέφεν,/.../ὥς δὴ τοὶ γλώσσάν γε καὶ ὑμετέρεην εὖ οἶδα). Afrodita zna i frigijski i trojanski (γλώσσαν δ' ὑμετέρεην καὶ ἡμετέρεην σάφα οἶδα), dapače, zbog specifičnosti usvajanja drugog jezika ona je u stvari bilingvalna. Suprotnu jezičnu situaciju ocrta Eshil u drami *Agamemnon* (1060-1063), u dijelu u kojem Klitemestra pokušava razgovarati s Kasandrom, a kor je upozorava da je neophodan tumač:

εἰ δ' ἀξυνημῶν οὔσα μὴ δέχηι λόγον –
 σὺ δ' ἀντὶ φωνῆς φράζε καρβάνῳ χερὶ.
 (Χο.) ἔρμηνέως ἔοικεν ἢ ξένη τοροῦ
 δεῖσθαι. (Aesch. Ag. 1060–1063)

Klitemestra: *Ako ne primaš moje riječi jer ne razumiješ,
 ti umjesto glasa pokaži rukom strankinje.*

Kor: *Čini se da strankinja treba točnog tumača.*

Geste kao način sporazumijevanja među govornicima stranih jezika spominje i Herodot, u priči u kojoj su skitski mladići našli žene među Amazonkama. Ne znajući skitski i ne razumijevajući se (ἢ... φωνῆσαι μὲν οὐκ εἶχε /οὐ γὰρ συνίεσαν ἀλλήλων/), kazuje Herodot na grčkom, jedna je Amazonka rukom pokazala skitskom mladiću što želi, da on dođe i drugog dana i da povede drugog mladića ([ἢ Ἀμαζῶν]...τῆ δὲ χερὶ ἔφραζε ἐς τὴν ὑστεραίην ἐλθεῖν ἐς τὴν χωρίον καὶ ἕτερον ἄγειν). Nakon toga su Amazonke prve naučile skitski jer to skitski mladići nisu mogli napraviti (Τὴν δὲ φωνὴν τὴν μὲν τῶν γυναικῶν οἱ ἄνδρες οὐκ ἔδυνάτο μαθεῖν, τὴν δὲ τῶν ἀνδρῶν αἱ γυναῖκες συνέλαβον, Hdt. 4.113–114).

Izvan literarnog svijeta, poznati su i prevoditelji kao posrednici u komunikaciji u političkim odnosima stranih zemalja i antičkog grčkog svijeta. Tukidid spominje Artaferna, perzijskog poslanika spartanskom kralju, kojeg su uhvatili Atenjani kod rijeke Strimon (4.50.1); njegova su pisma pročitali nakon što su ih dali prevesti

s jezika zapisanog asirskim slovima, klinastim pismom (...μεταγραφάμενοι ἐκ τῶν Ἀσσυρίων γραμμάτων). Tukidid ne navodi tko je napravio prijevod, ali treba se podsjetiti da atenska epigrafika potvrđuje prisutnost Asiraca u Ateni. Tukidid spominje i bilingvalnog Karijca Gaulita (Κᾶρα δίγλωσσον) pouzdanika perzijskog satrapa Tisaferna (8.85.2). Pigret je bio Kirov prevoditelj (...Πίγρητα τὸν ἑρμηνέα...), kako piše Ksenofont (*Xen. An.* 1.2.17, 1.8.17). I za kraj priča o Europljaninu Misu, kojeg je perzijski vojni zapovjednik Mardonije slao po grčkim proročistima da provjeri neko proroštvo koje je Herodotu ostalo nepoznato. Misu je proročište prorokovalo na barbarskom jeziku (βαρβάρῳ γλώσση χρᾶν), a onima koji su se začudili kad su čuli barbarski jezik umjesto grčkog (ἀκούοντας βαρβάρου γλώσσης ἀντὶ Ἑλλάδος) Mis je rekao da je proroštvo bilo izrečeno karijskim jezikom (φάναι δὲ Καρίη μιν γλώσση χρᾶν) (*Hdt.* 8.135.2). Zna se, dakle, da se prevodilo s jezika i na jezike (u izrazima μεταγράφειν ἐκ i μεταγράφειν ἐς), da su postojali prevoditelji (οἱ ἑρμηνεῖς) te da su neki ljudi znali dva jezika (δίγλωσσοι), a moglo bi se razmišljati i označava li izraz ἡ βαρβαρική γλώσσα i strane jezike općenito (Klitemestra implicira trojanski, Mis karijski).

Svi ovi navodi govore o tome da su govor drugoga, govor stranca i strani jezik u starogrčkim izvorima bili živo prisutni. Očitujući se u Aristofanovim primjerima kao ludički elementi, otkrivaju bogatstvo sredstava kojima je gradio svoju komediju. U drugim izvorima ovi podaci potiču na razmišljanje o realnostima i praktičnim stranama jezika u kontaktu koji prelaze stereotip jezika barbara kao jezik ljudi koji govore „bar-bar”.